

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 0318

विद्यावार्ता®

तेरणा पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट संचलित,

तेरणा महाविद्यालय (कला, विज्ञान व वाणिज्य), उस्मानाबाद

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष व मराठी विभाग आयोजित

एकदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र (आभासी)

शनिवार, दिनांक 4 फेब्रुवारी 2023

समकालीन साहित्य आणि समकालीन प्रश्न
(विशेष संदर्भ 2000 नंतरचे साहित्य)

मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. अशोक घोलकर

संपादक

डॉ. भारत हंडीबाग

सह-संपादक

- 26) कवी गोविंद कजळे यांच्या 'भरणाभाणी' काव्यग्रंथातून व्यक्त झालेल्या भरणाग्रंथाच्या ...
प्रा.डॉ. कल्याण गोपनर, परभणी ||106
- 27) समकालिन साहित्य आणि शिवांचे प्रश्न
अर्जुन बंडू राठोड, पुणे ||111
- 28) समकालीन साहित्यातील आदिवासींचे प्रश्न
डॉ. विठ्ठल केदारी, किल्ले धारूर ||115
- 29) समकालीन ग्रामीण कशेतील स्त्रीजीवन
डॉ. रामलीला सुदामराव पवार, तीर्थपुरी ||118
- 30) समकालीन ग्रामीण मराठी कविता : शेती आणि शेतकरी
प्रा.डॉ.केशव व्यं.पाटील, जि.नांदेड ||120
- 31) समकालीन साहित्य आणि दलितांचे प्रश्न
प्रा. डॉ. शिवाजी संभाजी गायकवाड, उस्मानाबाद ||125
- 32) ऊसतोड कामगार आणि मुलांचे शिक्षण : यसन
प्रा.सुरेश लक्ष्मण नजन, शेवगाव ||130
- 33) समकालीन साहित्य आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न
— प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ, जि. औरंगाबाद ||133
- 34) समकालीन साहित्य व शेतकरी प्रश्न
शेख रियाज शेख मुनीर, जि. बुलडाणा ||138
- 35) 'शोषित' कादंबरीतून अभिव्यक्त होणारा विनाअनुदानित शाळेतील शिक्षकांचा संघर्षमय ...
प्रा.पुरुषोत्तम एस. निर्मळ, ता.जि.अकोला ||141
- 36) प्रेम आवड आणि जिव्हाळा म्हणजे कृष्णाकाठ
प्रा.डॉ. रामकृष्ण जोतिबा प्रधान ||145
- 37) २००० नंतरच्या आंबेडकरवादी कवितेतील जाणिवेचे वेगळेपण
डॉ.भास्कर वि.नरवाडे, अहमदपूर ||149
- 38) एक प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमत्व — शांता शेळके
शिल्पा चंद्रकांत पाटील, जि उस्मानाबाद ||152

32

ऊसतोड कामगार आणि मुलांचे शिक्षण : यसन

पा. सुरेश लक्ष्मण नजन

सस. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

पंजरा मेडिकल रूस्टचे आर्ट्स कॉर्गरा - रायन्य
कॉलेज, शेवगाव

यसन ही ज्ञानेश्वर प्रकाश जाधवर यांची २०१६ ला प्रकाशित झालेली कादंबरी आहे. वामन आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या माध्यमातून ही कादंबरी उलगडत जाते. विठ्ठुबाप्पा सोनवणे या ऊसतोड मजुराच्या पोटी जन्म घेतलेल्या वामनच्या जगण्याच्या धडपडीच्या संघर्षांची कहाणी आहे. पूर्वार्धात ऊस तोडणी मजुरांचा संघर्ष, जीवन मांडलेले आहे तर उत्तरार्धात सेट, नेट पास होऊन विनाअनुदानित महाविद्यालयात प्राध्यापक पदावर नोकरीला लागूनही प्रत्येक वळणावर ठेचा खाव्या लागतात. व्यवस्थेनुसार वागावे लागते. या व्यवस्थेनेही माणसाला आकाळण्यासाठी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष त्याला यसन घातलेली आहे. समाजात वडणार्या वास्तव गोष्टींचे चित्रण या कादंबरीत लेखकाने केले आहे. ऊसतोड करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या समस्या, त्यांचे होणारे हाल, कर्जाचा बोजा, उसतोडीमुळे पोराना शिक्षण घेता येत नाही. 'यसन ही प्रत्यक्षात बैलाच्या नाकात असते. पण माणसाच्या आयुष्यातही कळत-नकळतपणे असंख्य प्रकारच्या यसनी टोचलेल्या दिसतात'. त्याचबरोबर कावाडकष्ट करून शिक्षण घेऊन शिकलेल्या पोराच्या हाती काय लागते तर खाजगीत विनाअनुदानित प्राध्यापकाची नोकरी, वामन, वप्पा, माय, आय, नाना, काकू, सवुअक्का, योगिता, स्नेहल यांसारख्या पात्रांच्या माध्यमातून कादंबरीचे कथानक उलगडत जाते.

कादंबरीच्या सुरुवातीलाच नायकाच्या जन्माच्या वेळी आई-बाप ऊसतोडीसाठी फडात असल्याची माहिती आली आहे. एप्रिल महिना म्हणजे कडक उन्हाळ्याचा काळ होता. ऊस तोडतांना पाचट सारून ऊस तोडण्याचे काम चालू असते. आय पोटाशी अमल्यामुळे नुमते वाढे गोळा करण्याचे काम करत

होती. अन्नाकड कळ्या यायला त्यागल्यामुळे तिच्या मज्जाती दवाखान्याकडे घेऊन जाणांना एका ऊसतोड्या फड्यातील बागांना बोळवून आणोमा करून विशेष तिने वाळवण केली जाते. मुलगा होतो तोच पुढे या कादंबरीतील नायक वामन आहे. वाळवण झाल्यावर सरकारी दवाखान्यात नेऊन तिच्या मल्टाईन त्याकून चाप दिवस ठेवतात त्यानंतर आठ दिवसांनी पद्दा पडून कारखाना बंद होतो. गावाकडे जाऊन आईच्या माय-बापाला नातू झाल्याचा निरोप दिल्या जातो.

कलमी आंब्याचा रस खाल्यामुळे वामनचे मगळे कुटुंब आजारी पडते. दवाखाना करून फरक होत नाही म्हणून 'देवरशिनीचा अंगाग लावले, नागळ लिंबू सार्यांच्या अंगावरून उतरून टाकले'२ दवाखान्याने फरक होत नाही म्हणून अंधश्रद्धेचा बळी ठरलेले ग्रामीण कुटुंब दिसते. कारखान्याला गेल्यावर सादू बैल विहिरीत पडतो. बागायतदाराच्या ट्रॅक्टरने बैल बाहेर काढून गाडीत माल कमी करून वप्पा कारखान्याकडे गाडी घेऊन जातो. मुकदमाची नजर वाईट असल्यामुळे पुढच्या साली त्याच्याकडे नको म्हणून जुन्या मुकादमाचे चार हजार व व्याज दोन हजार असे सहा हजार दुसऱ्या मुकादमाकडून उचल घेऊन दिले जातात.

वामन विठ्ठल सोनवणेला दुसरीच्या वयाचा असतांनी एक वर्ष बालवाडीत घालावे लागले. बालवाडीत सुकडी, भात, अंडी मिळत असे. घरी सादू बैल जागेचा उठत नाही. पोळ्याच्या दिवशी सादू उठत नसल्यामुळे म्हादूला घेऊन मिरवणूक काढली जाते. गार्गीसोबत लग्न लावले जाते. दुसऱ्या दिवशी सादू मरतो. घरी म्हातार्या आजीला सगळी माय म्हणायचे. मायनं माळवं करून घर सांभाळले. वामन बालवाडीतून शाळेत जातो. वामनला कुत्रे चावल्याने कारखान्यावर सरकारी दवाखान्यात सात दिवस बेबीत इंजेक्शन दिले जाते. वामन प्रामाणिक असल्याचा प्रत्यय शाळेत पडलेले वीस रुपये गुरुजीकडे देतो यावरून येतो. माय रानातील माळवं इंजनाने भिजवायची, काही वेळेस माळव्याचे चांगले पैसे होतात. सवुअक्काला शाळेत दातखीळ बसल्यामुळे तिच्या अंगात देवी आहे. श्रावणाच्या शुक्रवारी सव्वासनी घालाव्या लागतील या अंधश्रद्धेपायी वामनच्या कुटुंबाला आर्थिक संकटाला सामोरे जावे लागते. 'जवर माणसाला मानसिक आधार मिळत नाय तवर परंपरेची यसन सुटनं लय कठीण हाय'३.

वामनच्या मामाच्या घराची भिंत कोसळून दोन्ही

जेवना आशुबा, परसुवाचा मुन्गू होतो पाणीला वारतात्यात घडमिट केलेले असते. वंशाळा दिना पाहिजे म्हणून मायाचे एक विभक्तीशी दुसरे लग्न लागले जाते. मायाचे मन रमत नाही. मानसिक खन्चीकरण होतो आणि जैतागून एक दिवशी दिवाळीच्या सणात एडेल अर्थ घेऊन मरतो. मायाची बायको दोन महिन्यांनी तेदर असते नंतर मुलगा होतो. वामन पाचवीत इंग्रजीचा अभ्यास करत असतो. शाळेतील अनेक प्रसंग त्यात बोलण्यातले पापुडे काढण्यातून सन्नाला विंचू चावतो. वामनला जिन्यान पोटात मारले म्हणून वामन त्याच्या डोक्यात दगड मारतो. त्याचबरोबर इंग्रजीत नापास झाल्यामुळे सांन्नाला अभ्यासिकेसाठी रॉकेलवरची बॅटरी जमन तयार करतो. रानात विहीर खोदली तरी पाणी लागत नाही. त्यात पिठाची गिरणी सुरू केलेली होती. जन्मामुळे परत उचल घेऊन कारखान्यावर जावे लागते. गावातल्या एक जुन्या मंदिरात नंदोखाली पैसे आहे म्हणून ऐकल्याने वामन, बुल्या, पण्या आणि शिव्या नंदो पाडतात. पण काहीच सापडत नाही. गावात लोक दिवाळी करत होते आणि वामन, काका आणि जाजू कारखान्यावर जातात. कारखान्यावर सामान झेप्यासाठी वारी, त्याचबरोबर काकाला ताप आल्यामुळे दवाखाना, त्यात वीस रुपये बाकी म्हणून चाबूक देवणे इ. प्रसंग घडतात. गावाकडे गुरुजी बप्पाला नागावचे 'वामनला साळात घाला तो हुशार आहे, त्याच नुकसान करू नका.' '४ बप्पा कारखान्याच्या बरोबर घेऊन वामनला शाळेत घेऊन जातात. आई-बाप जन्मोड कामगार आहेत. कितीही अडचणी असल्या नव्हे ते वामनला शाळा शिकवण्याचा प्रयत्न करतात. बी.एड.च्या सरांफडून आदर्श विद्यार्थ्यांचे बक्षीस वामनला मिळते, सातवीची परीक्षा झाल्यावर कारखान्यावर जावे लागते, सवुअक्काचे लग्न होते, आठवीचे शिक्षण बोर्डांमध्ये राहून वामन घेतो. नववीला चार्याच्या शाळेत जनांना वामनला वायरच्या पिशावीचे दप्तर आणि दुनांच्या गोणीचा घोंगटा होता. दैवशाला बोलण्यासाठी म्र लिहिल्यावर घरी वप्पाचा मार खावा लागतो. शाळेत मन्थापकाच्या जयंतीनिमित्त विविध स्पर्धा, दहावीच वर्ष व गंगेशा केंद्र काटेगावला होते. पेपर संपल्यावर विहिरीवर, नडकावर गेजंदारीच्या कामाला वामन जात होता. या सगळ्या प्रसंगांवरचेच पुढील शिक्षणासाठी पैसा पाहिजे तो काम करून मिळवण्यातील समजदारपणा वामनमध् ये दिमून येतो.

दहावीला ७२.८३% वामनला पडतात.

भक्तगोला प्रारंभ ला प्रवेश घेतो. चर्यातगुहासाठी नियम्या यादीत नंबर काढतो. कलिजवर एन.सी.सी. दुसऱ्यात काम त्याचंय एम.टी.सी.त काम केले. शक्तुलावाई नागाची प्रतिभायंत मायक कलायंत मोवत ओळख झाली. बागवीचे पेपर झाल्यावर दोन महिने पुण्याला काम नवण्यासाठी बाळाजी, नर्मिंग आणि चागन जातात. नांगले काम न मिळाल्याने तिम्कुडात पेसे उडवून मायागी येण्यासाठी पाहुण्याकडून पेसे घेतात. बप्पासोबत माळवंत भंदातील काम शिकून निकाल लागेपर्यंत माळवंत विकायने काम वामन करतो. माळवंत विकताना वामन 'ध्या भाजीपाला, खावा जीवाला ! एक नंबरची खासाल वांगी, तर आयुष्याची हुईल चांदी! शेतकऱ्यांचा माल हाय, घिऊन जावा भेंडी मग बगा कशी खनखनताय किचनमधली भांडी !' '५ असे बोलवून गिरहाईक आपल्याकडे वळवत असतो.

बारावीला ७४.८३% पडून बी.एड ला नंबर लागत नाही म्हणून घरच्याचे बोलणे ऐकण्यापेक्षा तो बी.ए.ला प्रवेश घेतो. बाराशीला आल्यानंतर कथा-कथनाचा, प्रबोधनाचा कार्यक्रम घेऊन त्यातून पैसे मिळवतो. त्यासाठी कधी मुख्याध्यापकाची परवानगी, शिक्षण अधिकार्याची परवानगी तो घेतो. असे मिळून तो २४ कार्यक्रम करतो. चालूमध्ये सरकारी नोकरीसाठी वामन अर्ज करतो. मिळेल ते काम करत राहतो. एस. वाय.ला गेल्यानंतर एन.एस.एस.ला प्रवेश त्यातून पुढे सूत्रसंचालन, कॅम्प, स्वच्छता, पथनाट्य इ. कामे वामन करतो. कॉलेजमधून वामन आणि त्यासोबत चार जण अशी पाच जणांची राज्यस्तरीय शिबिरासाठी निवड होते. बाहेरच्या कार्यक्रमात फसवणूक होत असल्यामुळे वामन कार्यक्रम बंद करतो.

बी.ए. करून तो पुण्याला एम.ए. प्रवेशासाठी जातो. वसतिगुहासाठी सहाय्यक समिती, समाजकल्याण मंत्रालय, मुंबई येथे जातो. मुलाखत झाल्यानंतर चौथा पार्टनर म्हणून ३०४ रूममध्ये त्याचा नंबर लागतो. मेसमधील काम, कमवा व शिका, ही काम वामन करू लागला. त्याचबरोबर सूत्रसंचालन, स्टेजची व्यवस्था, विद्यार्थी प्रमुख या जबाबदारी स्वाकारत जागृती यात्रेसाठी वामनची निवड होते. यात्रेत योगिता नायगावकर नावाच्या मुलीसोबत ओळख होते. हळूहळू दोघांना एकमेकांचे विचार पटतात. त्यानंतर फोनवर बोलणे चालू राहते. अहमदनगरमध्ये व्यक्तिमत्व विकासाच्या कार्यक्रमात ठरवून नोंदणी करून ते दोघे पाच दिवस सोबत राहतात. एम.ए. फस्ट क्लासमध्ये झाल्यावर

पोलिटेक्निकमध्ये दत्त हजारंकर नोकरी मिळाली जीवजीची बदली झाल्यावर एका शिक्षकाची नवीन शिक्षक म्हणून जबाबदारी ताबडतबर पद्धतीने पाचारण शर्माबाईच्या वैयक्तिक कामांवर ताबडतबर देतो इतर जातीच्या मुलीसोबत लष्कराची परीक्षा घेण्या व आय देतात पण वामन खालच्या वर्गातल्या आहे म्हणून योगिताचे नवीन नकार देतात योगिताचे एका व्यावसायिकाशी लग्न करते. वामन नेट, नेट परीक्षा पास होतो. गावाकडे वामनला अनेक स्थळ येतात, जयतात, भोडतात नंतर बीडच्या पाहुण्याच्या मुलांबरोबर लग्न जमते. वामनचा भिन्न शरद डी एड. होऊन पुढे परमनंट होईल म्हणून तीन हजारंकर नोकरी करतो. पण नंतर रजा पडल्याने नोकरी जाते, तसेच एका पाहुण्याला संस्थेला घडून अनुदान मिळाल्यावर काढून टाकले जाते व त्याच्या जागेवर सस्था चालकाचा पाहुणा घेतला जातो. पाहुण्याची बायको नोकरी करत असतांना संस्थाचालक जबरदस्तीने अत्याचार करतो त्यामुळे ती आत्महत्या करते.

१५ मे २०१६ ला वामनचे स्नेहलशी लग्न पार पडते. मोबाईल पाहिल्यावर कळते की, उन्हाळी सुट्टी फक्त पंधरा दिवस देऊन बाकीची सुट्टी रद्द केली जाते. 'ज्या संस्थेसाठी गांडीला पाय लावून पळत व्हतो. त्याच संस्थेतील दिसायला सज्जन लोकांनी माझा घात केला व्हता. ज्यांच्यावर म्या अवलंबून व्हतो. त्यांनीच दगा दिला व्हता. कायद्याचे नियम गुंडाळून ठिवले व्हते. स्वतःला स्वतःच रग यायला लागला व्हता. धंदवाच्या गाडीवानाच्या हातात यसन गेल्यावर बैलाच्या नाकातोंडातून रगत आल्याशिवाय रहत नाय'६. यातून वामनची तळमळ व्यक्त होते. पगार थकल्यामुळे ३० प्राध्यापक उपोषण करतात त्यांच्या मागण्या मान्य करून वामनकडे अनेक जवाबदारी दिल्या जातात. त्यातून शिक्षण गुल्लकच्या कामात घोटाळा झाला म्हणून वामनला टर्मिनट केले जाते. उपोषणाला बसलेल्यापैकी २० लोकांना वामनसह काढून टाकले जाते. संस्थेच्या विरोधात जाऊन केस करून संस्थाचालक आपल्या हाताला काही येऊ देणार नाही त्यामुळे वामन खचतो. घरभाड्यापुरते काम कल्याणला मिळते व जवळ असलेल्या पैशात चहाचे हॉटेल तो टाकतो. 'एवढं सारं शिकूनसुद्धा शेवटी नाकातली यसन वुल्यमिकच ढीली झाली पण सुटली नाय असंच वाटतंय. ज्याच्या हातात यसनीचं दावं ! त्यानंच पोट भरून तुपाशी खावं !! आन ज्याच्या नाकात यसनीचं दावं ! त्यानं उपाशी रहावं !!'७. शेतकऱ्याने प्राणी आपल्या उपयोगितेसाठी

पाळले, त्यात माय, बैल, म्हैय यांच्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी नाकात येउन घातली जाते. या कादंबरीतून यसन अमित्य पुसलेल्या माणसांची दुःखे मांडली आहेत. व्यवस्थेने शिक्षणप्रणालीवर आपले वर्धम प्रभापित केलेले आहे, ही समाजातील वास्तव परिस्थिती या कादंबरीतून मांडलेली आहे. 'पारंपारिक शिक्षणाच्या पटल्या भेऊन नेट, नेट याग्या परीक्षा पारा होऊनही पुढे भविष्य अंभागत आहे, या शिक्षणाव्यवस्थेच्या प्रक्रियेत आत्मविश्वास, आत्मगन्मान हरवून बसलेल्या आजच्या तरुण पिढीची ही कहाणी आहे'८. कितीही अडनणी आल्या तरी संघर्ष करून शिक्षण घेऊन त्याचा फायदा काय, असा समाजातील वास्तव प्रश्न या कादंबरीच्या माध्यमातून नायकाने मांडलेला आहे. ऊसतोड कामगारांचा मुलगा कादंबरीचा नायक वामन सोनवणे एम.ए. इंग्रजी, सेट-नेट परीक्षा पास आहे. विनाअनुदानित पॉलिटेक्निक कॉलेजमध्ये प्राध्यापक म्हणून काम करतो. वामन आणि ऊसतोड करणारे त्याचे कुटुंब यांचा संघर्ष ही कादंबरी आहे. दुष्काळी भागातील ऊसतोड मजुरांच्या जन्मापासून ते उच्चशिक्षित होण्याचा हा प्रवास अतिशय दुःखमय असा आहे. उसतोडीचे दुःख आपल्या मुलाच्या वाढत्या येऊ नये, त्याच्या हातात कोयता येणार नाही यासाठी शिक्षण घेऊन या परिस्थितीतून बाहेर पडू असा आत्मविश्वास या वामनच्या आईवडिलांना असतो. वामनला उभा करण्यासाठी ते आयुष्यभर झडतात. पण शेवटी विश्वास तडाला जातो. या शिक्षणाव्यवस्थेत भ्रष्टाचार हा मुळापर्यंत पोहोचलेला आहे. वामनचा पाहुणा काम करत असलेल्या संस्थेला १००% अनुदान मिळाल्यावर पाहुण्याला काढून त्याजागी संस्थापकाचा पाहुणा घेतला जातो. इतके दिवस संस्थेशी एकनिष्ठ राहून काम करून शेवटी त्याला काढले जाते, ही समाजामध्ये सध्या प्राध्यापक म्हणून काम करत असलेल्या तरुण प्राध्यापकाची वास्तव परिस्थिती कादंबरीमध्ये मांडलेली आहे.

'ऊसतोड मजुरांच्या जीवनाची अनिश्चितता आहे. साप चावून मृत्यू होऊ शकतो तर कधी छोट्या-मोठ्या अपघाताने मृत्यू येऊ शकतो'९. ऊसतोड कामगारांना जीवनाची शाशवती नाही. २००० नंतरच्या काळातील सुशिक्षित होऊन हाती काहीही न मिळालेल्या, पाच-दहा वर्षे विनाअनुदानित कॉलेजवर नोकरी करून काहीही न मिळालेल्या २० वर्षातील तरुणांच्या अख्या पिढीची ही कादंबरी आहे. 'शिक्षक, कर्मचारी यांच्या

याहिल्याबद्दल अक्षर आहे, अनुदानित संस्थांप्रभे
भरताराना कळस शाला आहे^{१६०}. शिष्यांपासुंभा
पवित्र श्वात शिषकांच्या जागाना शिलान राहू होणे.
ज्यांन्याजवळ पैसा नाही ते या व्यवसुंना बन्दी उरतात.
पावता. ज्ञान असुंमही सुशिक्षित नोकरीपासुं नूतित
राहते. या कादंबरीनी रचना आत्मनशितानक आहे.
कादंबरीतील भाषाशैली संवादी, बोली रूपातील आहे.
घटना-प्रसंग ताकदीने उभे राहतात. प्रवाही लेखनशैली
असल्यामुळे हे कथानक मनाची पकड घेते. नैलान्या
नाकत त्याला आकाळ्यासादी जशी वेसन येनली
जाते. तशीच या व्यवसुने विनाशुदानित प्राध्यापकांच्या,
शिष्याण घेऊन नोकरीसादी फिरणाऱ्या, तरुणांच्या नाकत
वेसन देवलेली दिसते. एकंदरीत समाजामध्ये घडणाऱ्या
गोष्टीचे वास्तव चित्रण वामन, गजा, पाव्ठणा या सुशिक्षित
तरुणांच्या माध्यमातून केलेले आहे. नोकरीसादी तडफड
करून, संस्थेच्या कामात एकनिष्ठ राहून शेवदी काढून
टाकले जाते. हीच आजची समाजातील दाहक वास्तव
परिस्थिती आहे. शिष्याणव्यवस्थेतील भ्रष्टाचार, त्यागुन
वाटयाला आलेले दुःख, निराशा या कादंबरीत दिसते.

संदर्भ :

१. गणपतराव देबरे, जागतिकीकरणाच्या रेट्यात
उभ्या चाहिलेच्या नव्या व्यवस्थेतील अस्था पिढीची कादंबरी,
अक्षरनामा, ०६ जानेवारी २०२१
२. ज्ञानेशवर जाधवर, यसन, स्वयंदीप प्रकाशन,
पुणे, प्रथमावृत्ती २० डिसेंबर २०१६ पृ.क्र. २१
३. तंत्रैव, पृ.क्र. ६३
४. तंत्रैव, पृ.क्र. ८५
५. तंत्रैव, पृ.क्र. १४०
६. तंत्रैव, पृ.क्र. २५२
७. तंत्रैव, पृ.क्र. २६०
८. आनंद विनाकर, मानसिक घुसमटीचं यसन,
दैनिक दिव्यमराठी
९. उमेश मोहिते, ऊसतोड मजुरांच्या संघर्षाचा
वेध, महाराष्ट्र टाईम्स, १६एप्रिल २०२०
१०. शब्दांकन दीपाली केदार, ज्ञानेशवर जाधवर
याची मुलाखत, मासिक आणि न्यूजपोर्टल अभ्यासमंत्र, ११
सप्टेंबर २०१६

